

III. Diskuze Vědecké rady k úloze a budoucí práci Ústavu

Nejen v kontextu probíhající evaluace se členové Vědecké rady dohodli již na svém 1. červnovém zasedání, že si během léta budou navzájem posílat stručné shrnutí svých představ o úloze a dalším programovém zaměření Ústavu.¹⁴ Následně poslalo své vyjádření jedenáct z patnácti členů Vědecké rady. Dále pak členové tohoto orgánu přítomní na 2. zasedání 9. září 2013 vedli rozpravu na toto téma. Hlavní závěry z těchto písemných i ústních diskuzí jsou shrnuty v této kapitole.

Nejdříve je však třeba věnovat pozornost podmínkám pro případnou budoucí úpravu úlohy a činnosti Ústavu.

1. Předpoklady legislativní

Hodnocení odborné činnosti Ústavu není možné bez rozboru, jaké jsou Ústavu dány úkoly přímo zákonem a dále jaké existují předpoklady, aby Ústav tyto úkoly mohl plnit. Zákon č. 181/2007 Sb. o Ústavu pro studium totalitních režimů a o Archivu bezpečnostních složek a o změně některých zákonů formuluje úkoly Ústavu v paragrafu 4. Vzhledem k závažnému a zavazujícímu charakteru této části zákona se zde příslušný paragraf uvádí *in extenso*, přičemž úkoly a body, které jsou podle Vědecké rady zvláště směrodatné, jsou zvýrazněny tučným písmem:

§ 4
Ústav

- a) **zkoumá a nestranně hodnotí** dobu nesvobody a období komunistické totalitní moci, zkoumá antidemokratickou a zločinnou činnost orgánů státu, **zejména jeho bezpečnostních složek**, a zločinnou **činnost Komunistické strany Československa**, jakož i dalších organizací založených na její ideologii,
- b) **analyzuje příčiny a způsob likvidace demokratického režimu** v období komunistické totalitní moci, **dokumentuje účast domácích a zahraničních osob na podpoře komunistického režimu a odporu proti němu**,
- c) **získává a zpřístupňuje veřejnosti dokumenty** vypovídající o době nesvobody a období komunistické totalitní moci, **zejména o činnosti bezpečnostních složek a formách pronásledování i odporu**,
- d) **převede bez zbytečného odkladu převzaté dokumenty do elektronické podoby**,
- e) **dokumentuje nacistické a komunistické zločiny**,
- f) poskytuje veřejnosti výsledky své činnosti, zejména zveřejňuje informace o době nesvobody, o období komunistické totalitní moci, o činech a osudech jednotlivců, **vydává a šíří publikace, pořádá výstavy, semináře, odborné konference a diskuse**,
- g) **spolupracuje** s vědeckými, kulturními, vzdělávacími a dalšími institucemi za účelem výměny informací a zkušeností v odborných otázkách,
- h) **spolupracuje se zahraničními institucemi** nebo osobami, které mají obdobné zaměření.

¹⁴ Zápis z 1., ustavujícího jednání Vědecké rady Ústavu pro studium totalitních režimů, bod 10), s. 6.

Z uvedeného vyplývá, že Ústav má v oblasti svého odborného a vzdělávacího i dokumentačního působení úkoly poměrně náročné, přičemž z ustanovení paragrafu 2 zákona vyplývá, že doba zkoumání a dokumentace začíná 30. září 1938 (tedy jednoduše řečeno: druhou československou republikou) a končí 29. prosince 1989 (dnem volby Václava Havla československým prezidentem). I bezprostředně poválečné období, které předcházelo dni dosažení mocenského monopolu KSČ (25. února 1948), tedy doba třetí československé republiky, je obdobím, kterému se má Ústav podle dikce zákona věnovat, a to zejména v souvislosti s ději, které se týkaly příprav nastolení komunistického režimu (§ 2, odst. b). Z tematického, resp. pramenného (heuristického) hlediska vyplývá ze zákona relativně jasně daná **specializace** práce Ústavu. Nemůže rozhodně být řeč o tom, že Ústav by se ve své výzkumné a popularizační činnosti měl zaměřit na veškeré aspekty dějinného úseku od roku 1939 do roku 1989.

Ale i ze skutečnosti, že Ústav splňuje vedle čistě výzkumných úkolů i své dokumentační a vzdělávací pověření, dále jako státní instituce i rozsáhlé správní úkony, vyžadující náročné naplnění agendy spisové služby, plyne, že je nutno Ústav chápat jako instituci, kterou nelze z hlediska jejího poslání mechanicky srovnávat s klasickým výzkumným ústavem Akademie věd.

2. Předpoklady finanční a personální

Reálné předpoklady pro úspěšné naplnění zákonem daných úkolů lze nejlépe reflektovat srovnáním se situací institucí s alespoň částečně podobným posláním, a to především sesterských institucí Ústavu v ostatních postkomunistických státech. Zde se musíme omezit na několik základních údajů (rozpočet, počet zaměstnanců), které však podle našeho názoru dostatečně výmluvná

Rozpočet Ústavu pro rok 2012 činil 89.458 mil. Kč.¹⁵ Rozpočet jemu podřízeného ABS pro stejný kalendářní rok činil 67.036 mil. Kč.¹⁶ Dohromady tedy měly Ústav a Archiv k dispozici v uplynulém roce částku 156.49 mil. Kč, v přepočtu v aktuálním směnném kurzu přibližně 5.92 mil. EUR.

Zahraniční sesterské instituce Ústavu mají částečně rozdílné úkoly – někdy spíše užší (německý BStU, jehož publikační a vzdělávací činnost v kontextu vyrovnávání se s komunistickým režimem v bývalém sovětském okupačním pásmu, resp. NDR, je doplněna činností řady dalších veřejně financovaných institucí, jejichž ekvivalenty v České republice zčásti chybějí),¹⁷ někdy širší (polský IPN, do jehož působnosti např. patří i trestní stíhání zločinů spáchaných před rokem 1989). Relativně kongruentní je poslání slovenského ÚPN, pohlížíme-li na ÚSTR i ABS jako na celek. Následující přehled zahrnuje finanční a personální podmínky, za kterých pracuje ÚSTR / ABS a jeho polský, slovenský a německý partner:

¹⁵ Výroční zpráva Ústavu pro studium totalitních režimů za rok 2012, s. 81 (skutečný rozpočet, údaj zaokrouhlen).

¹⁶ Výroční zpráva Archivu bezpečnostních složek za rok 2012, s. 36 (skutečný rozpočet, údaj zaokrouhlen).

¹⁷ Zejména se jedná o Bundesstiftung für die Aufarbeitung der SED-Diktatur (Spolková nadace pro zpracování historie diktatury SED). Její rozpočet pro rok 2012 činil 5.56 mil. eur, což zhruba odpovídá rozpočtu ÚSTR bez ABS. Nadace byla založena v roce 1998 zvláštním spolkovým zákonem. Na základě její grantové podpory bylo od toho roku do konce roku 2012 vydáno 375 knih, v průměru tedy 27 ročně. Vedle toho se díky podpoře nadace realizují audiovizuální produkce a výstavy, nadace provozuje i vlastní knihovnu. Spíše Ústavu pro soudobé dějiny AV ČR, v. v. i. odpovídají rovněž převážně veřejně financované dva badatelské ústavy v Německu. Jedná se o Zentrum für Zeithistorische Forschung v Postupimi (ZFF) a Institut für Zeitgeschichte se sídlem v Mnichově a Berlíně (IfZ).

	ÚSTR/ABS	IPN ¹⁸	BStU ¹⁹	ÚPN
Rozpočet 2012 (v eurech)	5.92	53.31	100.17	1.52 ²⁰
• v přepočtu na jednoho obyvatele dané země (v eurech)	0.55	1.38	1.26 ²¹	0.28
Počet zaměstnanců 2012	266 ²²	2 236 ²³	1 589	73 ²⁴
• <u>z toho</u> : počet zaměstnanců v oblasti výzkumu a vzdělávání absolutně v procentech ²⁵	54 ²⁶ 20,3 %	314 14,0 %	85 5,3 %	n. a.
• <u>z toho</u> : počet zaměstnanců v archivu absolutně v procentech ²⁷	126 47,4 %	873 ²⁸ 39,0 %	1 016 ²⁹ 64,0 %	n. a.

I když vezmeme v potaz částečně odlišnou působnost těchto institucí, nezbyvá než konstatovat, že finanční a personální vybavenost ÚSTR (včetně ABS) je lepší pouze ve srovnání se slovenským ÚPN. Z komparace s polským IPN a BStU vysvítá, že možnosti ÚSTR/ABS se pohybují ve zcela jiných dimenzích, a to jak s ohledem na absolutní čísla (rozpočet, počet zaměstnanců), tak i při přepočtu vynaložené částky, kterou dané instituce obdrží do svého rozpočtu za jednoho obyvatele. V Česku stát dá na jednoho obyvatele ÚSTR/ABS ročně jen přibližně půl eura. V Polsku, kde je HDP per capita o zhruba 30 % nižší než v České republice, je částka vynaložená na IPN téměř dvojnásobná. V Německu je rovněž mnohem vyšší, při zohlednění populace bývalé NDR dokonce zhruba 8,5krát (bez financí, které se v Německu z veřejných zdrojů vynakládají za udržování dalších institucí zkoumajících období nacistického a komunistického režimu). Zvláště signifikantní je pak např. i srovnání mezi absolutním počtem pracovníků v oblasti výzkumu, vzdělávání a publikací, který činí v případě polského IPN 314 (z toho se jedná asi o 150 historiky-badatele), v případě ÚSTR pouze 54 (z toho jen zhruba 38 historiků-badatelů). Zde uvádíme pro další srovnání, že Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, v. v. i. (ÚSD) měl ve stejném roce 57 zaměstnanců, z toho 47 s vysokoškolským vzděláním. Posledně uvedené číslo přibližně vyjadřuje počet výzkumných pracovníků. Je vyšší než u ÚSTR, přestože rozpočet ÚSD čerpá zhruba dvaapůlkrát menší částku ze státního rozpočtu – skrze rozpočet Akademie věd – než ÚSTR bez ABS.³⁰

¹⁸ Údaje převzaté z Výroční zprávy IPN za rok 2012, s. 167 a 186.

¹⁹ Údaje převzaté z Výroční zprávy BStU za roky 2011 a 2012, s. 22, 23 a 24.

²⁰ Údaj převzatý z Výroční zprávy ÚPN za rok 2012, s. 8.

²¹ Práce BStU se týkají převážně událostí, které se děly na území bývalé NDR. Vezmeme-li v úvahu pouze počet obyvatel NDR v roce 1990 (16.11 mil.), činí rozpočet BStU přepočtený na jednoho obyvatele 6.22 eur.

²² Z toho ÚSTR 140, ABS 126 zaměstnanců. Údaje převzaté z Výroční zprávy Ústavu pro studium totalitních režimů za rok 2012, s. 11 a 59.

²³ Z toho 104 prokurátorů.

²⁴ Údaj převzatý z Výroční zprávy ÚPN za rok 2011, s. 8 (stav personálu k 31. 12. 2011).

²⁵ Procento zaměstnanců v tomto úseku z celkového počtu zaměstnanců.

²⁶ Údaje převzaté z interních materiálů poskytnutých Vědecké radě v srpnu 2013. Jedná se o zaměstnance Odboru zkoumání totalitních režimů (38), Odboru edičního (Oddělení publikací a Oddělení výstav a vzdělávání, celkem 16 zaměstnanců).

²⁷ Procento zaměstnanců v tomto úseku z celkového počtu zaměstnanců.

²⁸ Bez 208 celých pracovních úvazků pro agendu lustrace.

²⁹ Součet zaměstnanců archivu a útvarů BStU, kteří zpracovávají žádosti o předkládání některých archiválií.

³⁰ Výroční zpráva o činnosti a hospodářství za rok 2012, nestr., oddíl 6. a 9. Mzdy výzkumných pracovníků ÚSD jsou významnou měrou spolufinancovány z domácích a zahraničních grantových prostředků (v roce 2012: 22 grantových projektů). ÚSTR zatím možnost čerpání z externích grantových zdrojů využil pouze minimálně, teprve nedávno byla podána přihláška, jejíž přijetí bude znamenat uznání Ústavu jako

Mnohem lepší podmínky, které mají sesterské ústavy ÚSTR v Polsku a Německu, spočívají i ve skutečnosti, že tamější instituce disponují bohatým infrastrukturním zázemím, jmenovitě rozsáhlou sítí poboček ve všech regionech. IPN má v současnosti vedle ústředí ve Varšavě deset poboček a dále sedm tzv. delegatur, celkem je tedy přítomný v 17 polských městech mimo hlavní město. BStU měl v roce 2012 vedle ústředny v Berlíně 12 regionálních poboček, rozložených po území bývalé NDR. Pro srovnání: český ÚSTR má prostřednictvím ABS pouze jednu „pobočku“, a to v Kanicích u Brna. Ovšem v tomto případě se jedná o pouhé archivní pracoviště.

Tato **zásadně odlišná východiska** mají pochopitelné své hmatatelné důsledky, pokud jde o produkci, měříme-li ji čistě kvantitativně. Tak pouze v roce 2012 vyšlo pracovníkům IPN celkem 867 vědeckých publikací (včetně studií ve sbornících a časopisech) a 732 populárně-vědeckých publikací (rovněž včetně studií ve sbornících a časopisech). IPN ve stejném roce realizoval 36 nových výstav, které byly prezentovány na území celého Polska (vedle 191 výstav, které byly připravovány již v předchozích letech). Za dvanáct let od svého založení vydal IPN více než 1000 knih a jednotlivých čísel periodik. Jen v roce 2012 vydal 166 samostatných publikací (zahrnuto je mnoho titulů z produkce regionálních poboček), z toho 11 čísel celkem tří ústavních periodik.³¹ Pro srovnání: ÚSTR vydal v roce 2012 pouze 26 samostatných publikací, z toho sedm čísel svých vlastních periodik. Zároveň v tomto roce pořádal nebo spolupořádal 7 konferencí, symposií či kolokvií a organizoval 25 veřejných historických seminářů a 8 vzdělávacích seminářů pro učitele.³² ABS vydává jednou ročně své samostatné periodikum.

Je nutno přihlídnout k tomu, že ÚSTR je ještě poměrně mladou institucí, která zahájila svoji činnost teprve v roce 2008 – v době konání evaluace tedy existovala teprve pět a půl roku. Naproti tomu německá instituce s dnešním názvem BStU byla založena již v roce 1991, polský IPN zahájil svoji operativní činnost v roce 2000 a slovenský ÚPN byl založen zákonem z roku 2002. ÚSTR má tedy značné „zpoždění“, a zde je zajímavé zjištění, že právě v prvním období své existence čelí instituce pověřené obdobnými úkoly jako ÚSTR/ABS zvláště náročným výzvám,³³ zatímco po úspěšném zvládnutí tohoto „zakladatelského období“ by se dalo očekávat, že bude vycházet z pevnějšího organizačního, ale i programového základu.

3. Představy členů Vědecké rady o budoucím směřování Ústavu

Ve Vědecké radě nebyla v krátké době jejího fungování v současném složení dosažena plná shoda, pokud jde o další, za žádoucí považované směřování výzkumné, dokumentační a vzdělávací činnosti Ústavu. Tato skutečnost sama o sobě sotva může překvapit, jelikož Vědecká rada je složena relativně reprezentativně ze zástupců různých disciplín, s odlišnými specializacemi. I když je tedy ve Vědecké radě zastoupeno určité spektrum názorů, neznamená to, že by nebylo v některých aspektech budoucího vývoje ústavní odborné činnosti dosaženo konsensu. Následující stručné shrnutí zastoupených představ není vyčerpávající, neuvádí všechna témata, která byla v rámci diskuze Vědecké rady navržena.³⁴ Bere především ohled na ty pohledy, které se setkaly

výzkumného pracoviště. V současné době běží vzdělávací operační program pro konkurenceschopnost (OPVK), financovaný z prostředků Evropského sociálního fondu a státního rozpočtu ČR pod názvem „D21“.

³¹ Veškeré údaje převzaté z výroční zprávy IPN za rok 2012, různá místa.

³² Výroční zpráva Ústavu pro studium totalitních režimů za rok 2012, s. 27–37 a 42.

³³ Jde mj. o zřízení struktury, etablování řídicích mechanismů a strategie činnosti, a pak zejména o zpracování spravovaných archiválií (inventarizace, digitalizace, restaurace a konzervace) a jejich zpřístupnění veřejnosti. I proto měl např. německý BStU v prvním období své existence několik tisíc zaměstnanců, tedy několikrát více než v současnosti.

³⁴ K ucelenějšímu zmapování témat pro budoucí práci Ústavu srov. kap. III.

v rámci Vědecké rady s většinovým souhlasem. Zmíněna budou však i některá minoritní stanoviska.³⁵

1) Naprostá shoda panuje mezi členy Vědecké rady v tom, že je nutné připouštět v odborné práci Ústavu **pluralitu názorů a výkladů**. Není pouze jeden typ paměti, neboť „paměť národa“ či společnosti je zásadně pluralitní. Někteří radní ovšem v tomto kontextu upozornili na meze, které jsou zde dány platnými zákony. Nejde jenom o připouštění plurality v interpretacích mezi badateli Ústavu – a to v zásadně otevřené, tolerantní atmosféře, ve které nejsou kolegové pro svůj případný odchylný výklad hned vystaveni podezření z politizace dějin. Jde zde zároveň přímo o úkol Ústavu, aby ve své činnosti upozornil na existenci různých výkladů a patřičně je prezentoval.

2) Obecně byl sdílen dojem, že v budoucí práci Ústavu by se měla věnovat větší pozornost **genezi totalitárních režimů** nacistického a komunistického, tedy krátkodobým i dlouhodobým, endogenním i exogenním příčinám jejich vzniku. Zde bylo upozorněno na tzv. *path dependency* (tedy souvislosti, ba závislosti mezi jednotlivými po sobě následujícími režimy), ale – s ohledem na současnost – zároveň na stěžejní **úkol prevence** proti vzniku nových silně nedemokratických, autoritářských či přímo totalitárních režimů. Jde o to porozumět, za jakých okolností se z demokratického režimu stane nedemokratický, protože – jak výstižně podotkl jeden člen Vědecké rady – „totalitární režimy přece nepadají z čistého nebe“. Podrobná a do veřejného prostoru účinně pronikající dokumentace dopadu nacistického a komunistického režimu na tehdejší obyvatelstvo by v tomto kontextu měla být použita ve smyslu **mementa**, které varuje.

3) Nejednotné názory však panovaly v otázce (a to i v kontextu zmíněného mementa), zda by se Ústav měl zabývat také **zkoumáním důsledků komunistického režimu po jeho pádu**, tedy postkomunistickým transformačním procesem. Nebo obecněji formulováno: Patří, resp. má patřit do zadání Ústavu též prozkoumání reziduí totalitárních režimů (rasy trvalejšího poškození společnosti, zmapovatelné mechanismy setrvačnosti)? Zde bylo mj. upozorněno na činnost německého Hannah-Arendt-Institutu v Drážďanech, který se tomuto tématu soustavně věnuje. I v Česku je již k této problematice k dispozici kvalitní odborná literatura.³⁶ Relevanci těchto výzkumů nikdo z členů Vědecké rady nezpochyboval, z více stran však bylo upozorněno na to, že takové výzkumy nemají v platném zákoně č. 181/2007 Sb. oporu. V něm je období, jemuž se má Ústav věnovat, přesně vymezeno a není v něm řeč o zkoumání důsledků totalitárních režimů po jejich zániku, pouze o jejich příčinách. Za úvahu přesto stojí poznámka jednoho z členů Vědecké rady, že takové výzkumy by byly „další obžalobou minulého režimu, nejen kritikou stávajícího“.

4) V souvislosti s otázkou „Jak to bylo možné?“, tedy s otázkou po příčinách nastolení totalitárních režimů na půdě dnešní České republiky, byla téměř obecně přijata zásada, že by se v práci Ústavu v budoucnu měla zřetelněji odrážet reflexe a zkoumání krátkého **období třetí československé republiky (1945–1948)**, které přímo předchází období, o kterém zákon mluví jako o „období komunistické totalitní moci“. I když se jedná o období, které je z pohledu zákona hodnoceno jako netotalitní, vyznačovala se tato etapa ze střízlivého pohledu historiků nejen soustavnou přípravou komunistické strany na absolutistické vládnutí, ale i některými praktikami, které již s demokratickou kulturou a respektováním ústavnosti neměly mnoho společného. I proto se komunistům podařilo v únoru 1948 uchopit moc bez zásahu zvenčí. V neposlední řadě by nemělo být zapomenuto, že první poválečná léta patří k vůbec nejnásilnějším v českých moderních dějinách. Řada represivních nástrojů státní moci, které byly v této době aplikovány převážně na

³⁵ Jaká stanoviska jsou většinová a jaká minoritní nelze však ve většině případů říci, protože ve Vědecké radě o nich nebylo jednotlivě hlasováno.

³⁶ Srov. např. BALÍK, Stanislav – HOLZER, Jan: Postkomunistické nedemokratické režimy. Studie k proměnám politické teorie v posttranzitivním čase. Brno 2007; ZNOJ, Milan – KOUBEK, Jiří: Totalitarismus a posttotalitarismus v Čechách. In: Soudobé dějiny, roč. 16, č. 4 (2009), s. 722–733.

národnostní skupiny či skutečné nebo jen domnělé zrádce z vlastních řad, byla inspirována předchozí nacistickou praxí či z ní přímo převzata a našla své další uplatnění po únoru 1948, když se tyto formy perzekuce obrátily především proti českému a slovenskému obyvatelstvu. V případě zákonů, na jejichž základě vznikly partnerské instituce Ústavu v zahraničí, se ani v jednom případě nesetkáváme s quasi *ex lege* uloženým přerušením doby, která se má zkoumat. Českým zákonem č. 181/2008 Sb. poněkud šalamounsky řešené zacházení s obdobím 1945–1948 je českou anomálií, která nemá obdobu ani na Slovensku. Ještě větší váhu má však zjištění, že v činnosti jak polského IPN, tak i slovenského ÚPN (dále např. i obdobných maďarských i rumunských institucí) se věnuje vývoji bezprostředně po druhé světové válce zvláště velká pozornost. Český ÚSTR zde ještě stojí před značnými výzvami, i když se v jeho dosavadní produkci již občas vyskytují i práce na témata z tohoto klíčového období.³⁷

5) Nesmírně relevantním tématem při zkoumání nástupu komunistického režimu, zároveň ale při zkoumání kontinuit různých forem perzekuce a represe, je **státní politika vůči národnostním menšinám**, nebo obecněji řečeno: podoby tolerování či naopak potlačování různých forem jazykové, kulturní či náboženské jinakosti. Ústav by nesplňoval své poslání, kdyby zanedbával či pouze marginálně zpracovával významná témata českých soudobých dějin, jako je **perzekuce a vyhlazování českých Židů a Romů**.³⁸ Stejně nutné je však soustavně se věnovat i **postavení a perzekuci Čechů v nacisty okupovaném pohraničí** a vůbec „řešení české otázky“. Nelze se zde omezovat jen na nejdrastičtější podoby okupačního teroru (tedy popravy a další případy usmrcení), byť toto v rámci činnosti Ústavu běžné zaměření na taková témata je plně opodstatněné a vzhledem k potřebné úctě k obětem i prioritní.³⁹ Je důležité se zaměřovat také na organizační⁴⁰ a koncepční rovinu **nacistické okupační politiky** v protektorátu i v pohraničních oblastech přičleněných k Říši, jejímž konečným cílem byla germanizace českých zemí. Je nezbytné toto téma zkoumat v kontextu obecné nacistické rasové politiky.

K stěžejním tématům českých dějin patří přirozeně též „**řešení německé otázky**“ po druhé světové válce, včetně rozmanitých forem perzekuce, do kterých byly přímo zapojovány též bezpečnostní složky. Perzekuční charakter státní politiky vůči německému obyvatelstvu se projevoval nejen celou škálou různých omezení v každodenním životě, ale i konfinací v táborech, majetkovou expropriací a následně i expatriací většiny bývalých německy hovořících občanů Československa, nejdříve legislativní a pak i fyzickou, formou jejich nuceného vysídlení. Dále v různých podobách probíhalo vnitrostátní nucené přesídlování, které se netýkalo pouze německého obyvatelstva.

I tento příklad dokládá, jak důležité je bližší zkoumání transformačního období let 1945–1948 (viz bod 4), uvědomíme-li si, že právě na dosavadních sídelních územích československých Němců, tedy v pohraničí, prosadila KSČ své hegemonní postavení většinou již o dva až tři roky dříve než v ostatních oblastech republiky. **České pohraničí**, které tvoří třetinu plochy dnešní České republiky, se stalo jakousi laboratoří pro komunisty, v níž si vyzkoušeli metody, které později uplatnili ve větším měřítku. Poválečná národnostní politika však uplatňovala represivní metody i vůči dalším skupinám obyvatel, např. opět Romům, přeživším Židům či Maďarům. Zatímco

³⁷ Pozitivně lze např. hodnotit číslo 2/2013 ústavního časopisu Paměť a dějiny, které bylo tematicky zaměřeno právě na období třetí republiky.

³⁸ Perzekuci Židů jsou věnovány dva současně probíhající výzkumné projekty Ústavu: „Protižidovská opatření na území protektorátu Čechy a Morava a jejich realizace (1939–1942)“ (garant: Jan Machala) a „Od eutanazie k vyhlazování židů“ (garant: Pavel Zeman).

³⁹ Jde zde zejména o současně probíhající (obnovený) projekt „Dokumentace Čechoslováků popravených v Berlíně-Plötzensee“ (garant: Pavel Zeman). Cela řada skupin za okupace popravených Čechoslováků však ještě čeká na důstojnou dokumentaci a doposud v tomto směru předložené výsledky Ústavu jsou spíše minimální.

⁴⁰ Těmto aspektům je věnován jeden současně řešený projekt Ústavu s titulem „Představitelé nacistického represivního aparátu v Protektorátu Čechy a Morava“ (garant: Pavel Kreisinger).

slovenský ÚPN a ve zvlášť imponující intenzitě (od začátku své činnosti) i polský IPN se dlouhodobě a soustavně věnují tématům národnostní perzekuce, zejména v období 1938–1950 (vydávání monografií, pořádání mezinárodních konferencí, produkce filmových dokumentů atd.),⁴¹

⁴¹ Co se týká produkce ÚPN, poukazujeme na č. 2/2013 časopisu Paměť národa a další příspěvky v tomto časopise věnované tématu národnostní perzekuce (např. Slováků na odtrženém slovenském jihu, Židů nebo Maďarů po roce 1945), dále na následující knižní publikace ÚPN: JANAS, Karol: Perzekucie Rómov v Slovenskej republike (1939–1945). Bratislava 2010; HLAVINKA, Jan: Židovská komunita v okrese Medzilaborce v rokoch 1938–1945. Bratislava 2007; SIVOŠ, Jerguš: Bez rozsudku! Pracovné tábory, sústredňovacie tábory a tábory práce na Slovensku 1945–1953. Bratislava 2011; MITÁČ, Ján (ed.): Juh Slovenska po Viedenskej arbitráži 1938–1945. Zborník z vedeckej konferencie. Bratislava 2011. – K perzekucím během německé a sovětské okupace (1939–1945), které se týkaly zejména Židů a Poláků, vydal IPN do dnešního dne desítky publikací. Též jeho produkce k poválečné národnostní perzekuci je velmi rozsáhlá, proto se zde omezuje na následující příklady samostatných publikací. Obecné přehledy: SYRNYK, Jarosław (red.): Aparat bezpieczeństwa Polski Ludowej wobec mniejszości narodowych i etnicznych oraz cudzoziemców. Warszawa 2009; HYTREK-HRYCIUK, Joanna – STRAUCHOLD, Grzegorz – SYRNYK, Jarosław (red.): Internacjonalizm czy...? Działania organów bezpieczeństwa państw komunistycznych wobec mniejszości narodowych (1944–1989). Warszawa – Wrocław 2011; PLESKOT, Patryk: Cudzoziemcy w Warszawie 1945–1989. Studia i materiały. Warszawa 2012. Ukrajinci a jiní pravoslavní obyvatelé: CHUDZIK, W. – GAJOWNICZEK, Z. – MAJEWSKI, M. – TUCHOLSKI, J. a další (red.): Akcja „Wisła” 1947. Warszawa – Kijów [Kiev] 2006 (řada „Polska i Ukraina w latach trzydziestych–czterdziestych XX wieku. Nieznane dokumenty z archiwów służb specjalnych”, č. 5); PISULIŃSKI, Jan (red.): Akcja Wisła. Warszawa 2003; HAŁAGIDA, Igor: Ukraińcy na zachodnich i północnych ziemiach polskich 1947–1957, Warszawa 2002 (řada „Monografie”, č. 1); SYRNYK, Jarosław: Ludność ukraińska na Dolnym Śląsku (1945–1989). Wrocław 2007; HAŁAGIDA, Igor (red.): Duchowni greckokatolicy i prawosławni w Centralnym Obozie Pracy w Jaworznie (1947–1949). Dokumenty i materiały. Warszawa 2012. Němci a „autochtonní“: JANKOWIAK, Stanisław: Wyszalenie i emigracja ludności niemieckiej w polityce władz polskich w latach 1945–1970. Warszawa 2005 (řada „Monografie”, č. 13); HYTREK-HRYCIUK, Joanna: „Rosjanie nadchodzą!” Ludność niemiecka a żołnierze Armii Radzieckiej (Czerwonej) na Dolnym Śląsku w latach 1945–1948. Wrocław 2010; SYRNYK, Jarosław: „Po linii” rewizjonizmu, nacjonalizmu, syjonizmu... Aparat bezpieczeństwa wobec ludności niepolskiej na Dolnym Śląsku (1945–1989). Wrocław 2013. Židé po roce 1945: NAMYSŁO, Aleksandra: Utracone nadzieje. Ludność żydowska w województwie śląskim/katowickim w latach 1945–1970. Katowice 2012; REDLICH, Shimon: Na rozdrożu. Żydzi w powojennej Łodzi 1945–1950. Łódź 2012; KACZMARSKI, Krzysztof: Pogrom, którego nie było. Rzeszów, 11–12 czerwca 1945 r. Fakty, hipotezy, dokumenty. Rzeszów 2008; BUKOWSKI, Leszek – JANKOWSKI, Andrzej – ŻARYN, Jan (red.): Wokół pogromu kieleckiego, sv. II. Warszawa 2008 (řada „Monografie”, č. 42); KAMIŃSKI, Łukasz – ŻARYN, Jan (red.): Reflections on the Kielce Pogrom. Warszawa 2006. IPN je na tomto poli velmi aktivní též formou pořádání konferencí a diskuzních besed, vydávání filmových dokumentů a školních materiálů. Např. pořádá 28.–29. listopadu 2013 tematicky velmi bohatě obsazenou mezinárodní konferenci s titulem „Władze komunistyczne wobec ludności niemieckiej w Polsce 1945–1989” v Gliwicích. Kromě toho se velmi důkladně věnuje i prosazování komunistické moci, působení bezpečnostních složek a obecně vzniku nových společenských struktur na nově osídlených územích (polsky „ziemie odzyskane”) po roce 1945. I zde jsou důležitou oporou jeho regionální pobočky. Uvádíme jen příkladem: LIGARSKI, Sebastian: W zwierciadle ogłoszeń drobnych. Życie codzienne na Śląsku w latach 1945–1949. Wrocław 2007; DZIUROK, Adam – KACZMAREK, Ryszard (red.): Województwo śląskie 1945–1950. Zarys dziejów politycznych. Katowice 2007; BUCK, Andrzej – BARTKOWIAK, Przemysław – KOTLAREK, Dawid (red.): Oblicza prasy Ziem Zachodnich w latach 1945–2012. Zielona Góra 2013; BERENDT, Grzegorz – KIZIK, Edmund (red.): Szkice z życia codziennego w Gdańsku w latach 1945–1989. Gdańsk 2012; REMBACKA, Katarzyna (red.): Szczecin – codzienność miasta i jego mieszkańców. Szczecin 2012; KLEMENTOWSKI, Robert – SZWAGRZYK, Krzysztof (red.): Urząd Bezpieczeństwa na Dolnym Śląsku 1945–1956. Z badań nad organizacją i działalnością aparatu bezpieczeństwa. Wrocław 2012; JASIAK, Ksawery (red.): Komunistyczny aparat represji i życie społeczne Opolszczyzny w latach 1945–1989. Opole 2012; PIOTROWSKI, Paweł – SZWAGRZYK, Krzysztof – TRĘBACZ, Wojciech (red.): Twarze dolnośląskiej bezpieki. Obsada kierowniczych stanowisk Urzędu Bezpieczeństwa i Służby Bezpieczeństwa na Dolnym Śląsku 1945–1990. Informator Personalny. Wrocław 2010; KNAP, P. – OZGA, M. – STEFANIAK, M. (red.): Twarze szczecińskiej bezpieki. Obsada stanowisk kierowniczych Urzędu Bezpieczeństwa i Służby Bezpieczeństwa województwa szczecińskiego. Szczecin 2008.

zůstal ÚSTR v této důležité oblasti doposud překvapivě pozadu.⁴² Přitom problematika národnostní perzekuce na území českých zemí není zajisté méně relevantní než u polských a slovenských sousedů.⁴³

6) V diskuzích se Vědecká rada zamýšlela i nad možnostmi, potažmo přímo nutností, aby se v práci Ústavu zřetelněji odrážely přístupy, které jsou vedeny snahou blíže typologizovat charakter nedemokratických režimů na základě některých objektivních znaků. Jde zde o **upřesnění terminologie a etapizace** zároveň. Někteří členové Vědecké rady již nepovažují komunistický režim sedmdesátých a osmdesátých let za totalitní ani za totalitární, samozřejmě ale za silně nedemokratický a diktátorský. Je skutečně zajímavé, že například v Německu se v práci renomovaných výzkumných institucí (např. BStU, Bundesstiftung für die Aufarbeitung der SED-Diktatur, Zentrum für Zeithistorische Forschung) pojmy jako „totalita“ či „totalitní“ používají méně. Hovoří se spíše o „státním socialismu“, „socialistické diktatuře“ nebo „diktatuře SED“, aniž by však touto prací došlo v minulých letech k nějakému přehodnocování východoněmeckého komunistického režimu jako přijatelnějšího. Kdo nepreferuje pojem „totalita“ a jeho odvozeniny, ten by neměl být a priori podezříván, že mu jde o uznání příslušného režimu jako legitimějšího nebo demokratičtějšího.

Jiní členové Vědecké rady trvají na tom, že komunistický režim v Československu byl až do roku 1989 buď totalitní, nebo alespoň totalitární (ve smyslu, že režim si udržoval nárok na výlučné ovládnutí společnosti a státu, přičemž právě na tomto základě by měl být podle jejich názoru kvalifikován). Zároveň někteří z členů poukázali na to, že „z historie nelze udělat exaktní vědu“. Byly vyjádřeny i obavy, že by velmi žádoucí typologizace systému vládnutí a represivních metod mohla být zneužívána k politizaci nejnovějších dějin, ve smyslu promítání aktuálních politických kontextů do interpretace minulosti. Upozorněno bylo i na nebezpečí, že vedením terminologických debat (např. o oprávněnosti pojmu „totalita“) by mohlo přijít nazmar mnoho cenného času a badatelského úsilí, které by měl Ústav v současné době primárně věnovat jiným úkolům, zejména základnímu výzkumu (s ohledem na obrovské množství nevyhodnoceného materiálů zejména v „domácím“ ABS) a práci s postupně odcházejícími pamětníky.

Obecně však bylo pozitivně kvitováno, že v Ústavu přece jen již vycházejí některé práce, které zahrnují diskuzi o teorii totalitárních či jinak jednoznačně nedemokratických režimů.⁴⁴ Toto téma bylo zastoupeno již v dřívější činnosti Ústavu, ovšem spíše okrajově. Vědecká rada by uvítala, kdyby se Ústav i nadále podílel na vydávání klíčové (zejména zahraniční) literatury z oblasti teorie totalitarismu. Tento úkol lze ostatně vyvodit již z názvu „Ústavu pro studium totalitních režimů“, který v sobě nese ambice hlubšího analytického, nikoliv jen čistě deskriptivního, a tím pádem i zřetelnějšího komparativně založeného zkoumání (ke komparaci srov. bod 8). Zároveň však Vědecká rada nepovažuje za účelné, aby se Ústav v blízké budoucnosti v rámci své badatelské činnosti intenzivněji pouštěl do dalšího rozvoje **teoretických modelů totalitarismu**, jelikož se

⁴² Případný argument, že těmto tématům se dostatečně věnují ostatní domácí veřejné badatelské instituce, příliš neobstojí. V ÚSD sice existuje Centrum pro dějiny menšin, které se však převážně zabývá jinými tématy než výše uvedenými. Např. státní politice vůči německému obyvatelstvu od roku 1945 (včetně tzv. odsunu) se ÚSD soustavně nevěnuje, odhlédneme-li od některých dílčích publikací, které se však dotýkaly konkrétního fenotypu této politiky jen zčásti.

⁴³ Pozitivně lze hodnotit, že „Prezentace nové koncepce ÚSTR“ ředitelky ÚSTR Pavly Foglové se také přimlouvá za budoucí zahrnutí témat národnostní perzekuce do činnosti Ústavu, srov. s. 23 (bod 1.2, Perzekuce českého obyvatelstva v letech nacistické okupace), s. 27 (bod 1.6.7 a 1.6.8, tzv. menšiny za okupace) a s. 34 (bod 2.9, národnostní skupiny a české pohraničí po roce 1945).

⁴⁴ Srov. např. studii Miroslava Nováka v č. 23 ústavního časopisu *Securitas Imperii*, vydaného koncem října 2013.

jedná o směr bádání, který je v zahraničním kontextu již poměrně bohatě rozpracován,⁴⁵ přičemž shrnující přehledy k zastoupeným interpretačním modelům vyšly již také v češtině.⁴⁶ Důležitější než provádění vlastního výzkumu je zajistit, aby výzkumní pracovníci Ústavu ve své práci vůbec aplikovali etablované teoretické modely a případně se podíleli na diskuzi o možnostech jejich uplatnění.

7) Větší, soustavná **recepce zahraniční literatury** a intenzivnější zapojení do mezinárodních odborných rozprav a komunikačních struktur (formou účasti na konferencích, ale také častějším publikováním v zahraničních odborných periodikách) patří k hlavním doporučením Vědecké rady. Netýká se pouze témat orientovaných na teorii, ale i otázek aplikovaného přístupu k pramenům (metodologie jejich interpretace) a širšího spektra inovativních metod využití a prezentování pramenů. Eliminace značných rezerv Ústavu, které byly v tomto ohledu zjištěny, souvisí se zlepšením jazykových znalostí zaměstnanců (kap. VII.) a se zvýšením jejich přeshraniční mobility (kap. IX.). Celkově lze hovořit o nutnosti zavedení mezinárodních standardů pro výzkumnou činnost.

8) Se systematickou recepcí impulzů ze zahraničních historiografií souvisí i potřeba nepouštět ze zřetele **srovnání podstaty totalitárních režimů**, a to těch, které existovaly na území dnešní České republiky, ale i těch, které existovaly či stále existují jinde. V jádru tu jde o nezbytné zasazení historie nacismu a komunismu do širšího evropského kontextu, aby výsledkem byl vyzrálější obraz totalitní zkušenosti v Evropě. Takové komparativní zkoumání vyžaduje splnění více předpokladů, mezi něž patří nejen mezinárodně kompatibilní teoretická a terminologická zakotvenost (a ta zase činí nezbytným analytický přístup), ale také důkladně provedený, na primárních pramenech založený základní výzkum. Řada pro komparaci relevantních aspektů zůstává zatím celkově (nejen

⁴⁵ Jen výběrově uvádíme: JESSE, Eckhard (ed.): *Totalitarismus im 20. Jahrhundert. Eine Bilanz der internationalen Forschung*. Bonn 1999; TÝŽ: *Diktaturen in Deutschland. Diagnosen und Analysen*. Baden-Baden 2008; BACKES, Uwe – JESSE, Eckhard: *Totalitarismus, Extremismus, Terrorismus. Ein Literaturführer und Wegweiser im Lichte deutscher Erfahrung*. Opladen 1985; FRITZE, Lothar: *Anatomie des totalitären Denkens. Kommunistische und nationalsozialistische Weltanschauung im Vergleich*. München 2012; BAEHR, Peter: *Hannah Arendt, Totalitarianism, and the Social Sciences*. Stanford 2010; DEWITTE, Jacques: *Le pouvoir de la langue et la liberté de l'esprit. Essai sur la résistance au langage totalitaire*. Paris 2007; FAYE, Jean Pierre: *Introduction aux langages totalitaires. Théorie et transformations du récit, nouvelle édition augmentée*. Paris 2003; BRACHER, Karl Dietrich: *Zeitgeschichtliche Kontroversen. Um Faschismus, Totalitarismus, Demokratie*. München – Zürich; TÝŽ: *Die totalitäre Erfahrung*. München – Zürich 1987; BESIER, Gerhard – STOKŁOSA, Katarzyna – WISELY, Andrew (eds.): *Totalitarianism and Liberty*. Hannah Arendt in the 21st Century. Kraków 2008; BACKES, Uwe: *Was heißt Totalitarismus? Zur Herrschaftscharakteristik eines extremen Autokratie-Typs*. In: STOKŁOSA, Katarzyna – STRÜBIND, Andrea (eds.): *Glaube – Freiheit – Diktatur in Europa und den USA. Festschrift für Gerhard Besier zum 60. Geburtstag*. Göttingen 2007, s. 609-625; RUPNIK, Jacques: *Totalitarianism Revisited*. In: KEANE, John (ed.): *Civil Society and the State. New European Perspectives*. London – New York 1988, s. 263-289; BACKES, Uwe: *„Totalitäres Denken“ – Genese und Gestalt eines kommunistuskritischen Konzepts*. In: TÝŽ – COURTOIS, Stéphane (eds.): *„Ein Gespenst geht um in Europa“*. Das Erbe kommunistischer Ideologien. Köln – Weimar – Wien 2002, s. 383-407; PAUER, Jan: *Totalitarismus als Theorie und als tschechischer „totáč“*. In: *Bohemia. Zeitschrift für Geschichte und Kultur der böhmischen Länder. A Journal of History and Civilisation in East Central Europe*, roč. 49, č. 2, (2009) s. 421-430; PFAHL-TRAUGHBER, Armin: *Gemeinsamkeiten im Denken der Feinde einer offenen Gesellschaft*. In: MÖLLERS, Martin H. – VAN OYEN, Robert Christian (eds.): *Jahrbuch Öffentliche Sicherheit 2006/2007*. Frankfurt a. M. 2007, s. 21-35.

⁴⁶ Srov. k tomu např. tematické číslo 4/2009 časopisu *Soudobé dějiny*, které pod titulem „Existoval v českých dějinách totalitarismus?“ obsahuje příspěvky Viléma Prečana, Jiřího Suka, Miloše Havelky, Clemense Vollnhalse, Biancy Hoening, Jana Dobeše, Jana Holzera, Bedřicha Loewensteina, Petra Pitharta, Jana Pauera, Dietera Segerta, Maríny Zavacké a Milana Znoje/Jiřího Koubka. – Zvláštní pozornost si zaslouží i periodikum s názvem „Totalitarismus“, které vydala v letech 2005 až 2009 v počtu celkem pěti čísel Katedra antropologie (později: Katedra antropologických a historických věd) Fakulty filozofické Západočeské univerzity v Plzni. V něm obsažené studie vycházejí zpravidla z uspořádaných odborných symposií s mezinárodní účastí.

v práci Ústavu) v českém prostředí málo probádaná (k tomu srov. body 2, 4, 5 a následující bod). Srovnávací analýzy sahající do větší hloubky nelze provést předčasně, nýbrž je třeba pro ně nejdříve vytvořit solidní fundament.

9) Snad nejintenzivnější debatu vyvolala mezi členy Vědecké rady otázka, do jaké míry by Ústav měl, kromě výše zmíněných doporučení, rozšířit své tematické portfolio, a to směrem, kde již nepůjde primárně o technický popis fungování represivních složek či stranických aparátů. Zastánci rozšíření tematického záběru plédovali zejména za zahrnutí více aspektů z tzv. **každodennosti** a poukázali na to, že takové výzkumy jsou v některých zemích (např. v Německu) již pevně etablovány (též v přímé souvislosti k otázce vztahu mezi totalitárním režimem a společností, resp. v souvislosti s faktory, které napomáhaly udržování režimu). Každodennost ani zdaleka nebyla jen idylická, často byla vědomě či bezděčně zapojena do represe jako její sofistikovaná verze. Chceme-li uvést konkrétní příklad, jde o to vysvětlit, tak jak to popsal Václav Havel ve své eseji „Moc bezmocných“ (1978), proč zelinář, který vůbec nevěří, že by se proletáři všech zemí měli spojit, musí nechat tento nápis (tedy „Proletáři všech zemí spojte se“) viset ve výloze Proč se to od něj očekává, proč to dělá, co to vypovídá o každodenním fungování komunistické diktatury, co to vypovídá o tom, jak se společnost smířila s panováním komunistů, co to vypovídá o očekávání představitelů KSČ od společnosti? To jsou typické otázky, kterým se věnují dějiny každodennosti ve smyslu německé „Alltagsgeschichte“.⁴⁷

Je snadno prokazatelným faktem, že partnerské instituce ÚSTR v Německu a také v Polsku (IPN) se již dlouhá léta velmi soustavně věnují aspektům každodennosti, a to převážně těm, které přímo souvisí s udržováním komunistického režimu.⁴⁸ Patří k nim třeba i vztah režimu k církvím,⁴⁹

⁴⁷ Německá Alltagsgeschichte je již od osmdesátých let 20. století pevně etablovaný a teoreticky solidně fundovaný výzkumný směr, jehož přístupy nejsou prozatím v českém prostředí, a zvláště málo v dosavadní činnosti ÚSTR, dostatečně recipovány. Srov. např. následující tematicky a metodologicky inspirující díla (převážně z produkce BStU a Bundesstiftung zur Aufarbeitung der SED-Diktatur), věnovaná aspektům každodennosti, které souvisí s veřejným násilím, udržováním nedemokratických režimů a „jemnějšími“ formami odporu: GIESEKE, Jens (ed.): Staatssicherheit und Gesellschaft. Studien zum Herrschaftsalltag in der DDR. Göttingen 2007 (Analysen und Dokumente – Wissenschaftliche Reihe des Bundesbeauftragten, Bd. 30); NEUBERT, Erhart – EISENFELD, Bernd (eds.): Macht – Ohnmacht – Gegenmacht. Grundfragen zur politischen Gegnerschaft in der DDR. Bremen 2001 (Analysen und Dokumente – Wissenschaftliche Reihe des Bundesbeauftragten, Bd. 21); LÜDTKE, Alf – WILDT, Michael (eds.): Staats-Gewalt: Ausnahmezustand und Sicherheitsregimes. Historische Perspektiven. Göttingen 2008; LÜDTKE, Alf – REINKE, Herbert – STURM, Michael (eds.): Polizei, Staat, Gewalt. Vergleichende Perspektiven zum 19. und 20. Jahrhundert. Wiesbaden 2011; LINDENBERGER, Thomas: Volkspolizei. Herrschaftspraxis und öffentliche Ordnung im SED-Staat, 1952–1968. Köln – Weimar – Wien 2003 (Zeithistorische Studien, Bd. 27); TÝŽ (ed.): Herrschaft und Eigen-Sinn in der Diktatur. Studien zur Gesellschaftsgeschichte der DDR. Köln – Weimar – Wien 1999 (Zeithistorische Studien, Bd. 12 / Herrschaftsstrukturen und Erfahrungsdimensionen der DDR-Geschichte, Bd. 1); TÝŽ – BLAIVE, Muriel – GERBEL, Christian (eds.): Clashes in European Memory. The Case of Communist Repression and the Holocaust. Innsbruck – New Brunswick, N. J. 2011 (Studies in European History and Public Spheres, vol. 2); ANSORG, Leonore – GEHRKE, Bernd – KLEIN, Thomas – KNEIPP, Danuta (eds.): „Das Land ist still – noch!“ Herrschaftswandel und politische Gegnerschaft in der DDR (1971–1989). Köln – Weimar – Wien 2009; ENGELHARDT, Kerstin – REICHLING, Nobert (eds.): Eigensinn in der DDR-Provinz. Vier Lokalstudien über Nonkonformität und Opposition. Schwalbach/Ts. 2011.

⁴⁸ Skutečnost, že polský IPN vydává dvě ediční řady věnované tématům každodennosti, podtrhává význam tohoto výzkumného směru v jeho činnosti. Jedná se o řady „Dziennikarze – Twórcy – Naukowcy“ a „Kościoł w okowach“.

⁴⁹ K NDR srov. VOLLNHALS, Clemens (ed.): Die Kirchenpolitik von SED und Staatssicherheit. Eine Zwischenbilanz. Berlin 1997 (Analysen und Dokumente – Wissenschaftliche Reihe des Bundesbeauftragten, Bd. 7); MASER, Peter: Kirchen in der DDR. Niemals voll in das Regime integriert. Erfurt 2013. Nemůže překvapit, že polský IPN se věnuje církevní tematice značně intenzivně, srov. např. následující komparativně orientovanou publikaci: MARECKI, Józef (red.): Represje wobec Kościoła w krajach bloku wschodniego. Komuniści przeciw religii po 1944 r. Kraków 2011.

problematika cenzury a mediální politiky (propagandy),⁵⁰ pokus o kontrolu a glajchšaltování společenských organizací (odborníky,⁵¹ mládež,⁵² sportovní organizace,⁵³ akademická střediska,⁵⁴ sdružení spisovatelů a umělců⁵⁵ atd.), postoj režimu k hospodářským přestupkům,⁵⁶ v neposlední řadě i každodennost příslušníků bezpečnostních složek samotných. Jaké byly jejich motivace a hodnoty, o něž se opírali? Lze i mezi nimi nalézt osoby, které měly výčitky svědomí, nebo dokonce vyvíjely protirežimní činnosti?⁵⁷

Podporuje-li Vědecká rada záměr, aby se i český ÚSTR v budoucnu soustavněji zabýval tématy každodennosti, pak jejím členům rozhodně nejde o vyvolání nějaké fantazirováním podbarvené nostalgie po nacistickém a komunistickém režimu, nejde jim o pokus o jejich rozměňování, nejde jim o politizaci minulosti (právě naopak), nebo dokonce o bagatelizování a relativizaci těchto režimů jako zásadně nepřijatelných. Jde jim jedině o to, aby se dostatečně zohledňovalo, že se komunistický režim zejména za tzv. normalizace udržoval nikoliv převážně díky používání hrubého fyzického násilí,⁵⁸ ale celého širokého spektra rafinovaných mechanismů, které v každodenním vztahu mezi obyvateli a režimem zahrnovalo metody jako šikanu, propagandu, distribuci výhod a „jemnější“ formy kontroly. I zde je rozhodně na místě hovořit o represích. Mluvíme zde ovšem o

⁵⁰ CLAAS BEHREND, Jan: Die erfundene Freundschaft. Propaganda für die Sowjetunion in Polen und in der DDR. Köln – Weimar – Wien 2006; SEMKOW, Piotr (red.): Propaganda w PRL – wybrane problemy. Gdańsk 2004 (řada „Konferencje”, č. 18); WOLSZA, Tadeusz – LIGARSKI, Sebastian (red.): Dziennikarze władzy, władza dziennikarzom. Aparat represji wobec środowiska dziennikarskiego. Warszawa 2010; LIGARSKI, Sebastian – MAJCHRZAK, Grzegorz (red.): Polskie Radio i Telewizja w stanie wojennym. Warszawa 2011; LIGARSKI, Sebastian (red.): Środki masowego zakłamania. Gadzinówki w czasie stanu wojennego. Szczecin 2012; MACHCEWICZ, Paweł: „Monachijska menażeria”. Walka z Radiem Wolna Europa 1950–1989. Warszawa 2007 (řada „Monografie”, č. 33).

⁵¹ GILL, Ulrich: FDGB – Die DDR-Gewerkschaft von 1945 bis zu ihrer Auflösung 1990. Köln 1991; SCHAUFUß, Thomas: Die politische Rolle des FDGB-Feriendienstes in der DDR. Sozialtourismus im SED-Staat. Berlin 2011.

⁵² Viz k tomu např. vedle dalších publikací IPN se zaměřením na mládež: CERANKA, Paweł – STĘPIEŃ, Sławomir (red.): „Jesteście naszą wielką szansą”. Młodzież na rozstajach komunizmu 1944–1989. Warszawa 2009.

⁵³ LESKE, Hanns: Fussball in der DDR. Kicken im Auftrag der SED. Erfurt 2010.

⁵⁴ BRAUN, Matthias: Kulturinsel und Machtinstrument. Die Akademie der Künste, die Partei und die Staatssicherheit. Göttingen 2007 (Analysen und Dokumente – Wissenschaftliche Reihe des Bundesbeauftragten, Bd. 31); BUTHMANN, Reinhard: Hochtechnologien und Staatssicherheit. Die strukturelle Verankerung des MfS in Wissenschaft und Forschung der DDR. Berlin 2000 (Analysen und Berichte, Reihe B); PLESKOT, Patryk – RUTKOWSKI, Tadeusz Paweł (red.): Spętana Akademia. Polska Akademia Nauk w dokumentach władz PRL. Materiały partyjne (1950–1986), tom 2. Warszawa 2012; DZIUBA, Adam – SIKORA, Mirosław (red.): Myśl na uwięzi. Kontrola operacyjna środowisk akademickich województwa katowickiego przez Służbę Bezpieczeństwa w latach siedemdziesiątych i osiemdziesiątych XX wieku. Studia i szkice. Katowice 2010; FRANASZK, Piotr (red.): Stłamszona nauka? Inwigilacja środowisk akademickich i naukowych przez aparat bezpieczeństwa w latach siedemdziesiątych i osiemdziesiątych XX wieku. Warszawa 2010.

⁵⁵ WALTHER, Joachim: Sicherungsbereich Literatur. Schriftsteller und Staatssicherheit in der Deutschen Demokratischen Republik. Berlin 1996 (Analysen und Dokumente – Wissenschaftliche Reihe des Bundesbeauftragten, Bd. 6); ROKICKI, Konrad: Literaci. Relacje między literatami a władzami PRL w latach 1956–1970. Warszawa 2011; CHOJNOWSKI, Andrzej – LIGARSKI, Sebastian (red.): „Twórczość obca nam klasowo”. Aparat represji wobec środowiska literackiego 1956–1990. Warszawa 2009.

⁵⁶ Viz k tomu publikaci IPN: MADEJ, Krzysztof: Bezradność lub represja. Władze wobec przestępczości gospodarczej w PRL 1956–1970. Warszawa 2010 (řada „Monografie”, č. 70).

⁵⁷ Srov. např. SÄLTER, Gerhard: Grenzpolizisten. Konformität, Verweigerung und Repression in der Grenzpolizei und den Grenztruppen der DDR 1952 bis 1965. Berlin 2009 (Militärsgeschichte der DDR, Bd. 17).

⁵⁸ Násilí se však až do roku 1989 nadále používalo a je třeba je zmapovat. Jen v pozdní fázi komunistického režimu platilo, jak to vyjádřil jeden člen Vědecké rady, „že každý věděl, kde je hranice, za kterou se lze spálit, a podle toho jednal. A režim na malém vzorku předváděl, co se stane každému, kdo tu hranici překročí“.

mechanismech, kde už nelze vycházet z binárního **schématu „my a oni“**, tedy z existence režimu, v němž stojí jeho příslušníci a podporovatelé na jedné a jeho protivníci a oběti na druhé straně. Záměru prevence nastolení nedemokratických režimů v budoucnu bychom prokázali medvědí službu, kdybychom nevěnovali pozornost i těmto mechanismům, které nezahrnovaly přímo fyzické násilí a kde se hranice mezi loajalitou, lhostejností, rezignací a odporem proměňovala dokonce i během jednoho jediného dne života tehdejšího občana. V současné době hrozí nebezpečí, že lidé, kteří tehdejší dobu nezažili nebo nebyli přímou perzekucí sami zasaženi, na tyto podoby represe postupně zapomenou. Pak by byl již jen krůček k idylizaci tehdejšího režimu a představě, že byl „vlastně přijatelný“, ba dokonce lepší než plnohodnotné demokratické státní zřízení.⁵⁹ Vědecká rada věří, že tímto dostatečně objasnila důvody, proč by měl Ústav ve své další činnosti důkladně prozkoumat i výše zmíněná témata, a to za systematického využití četných fundovaných zdrojů, které jsou k dispozici zejména v sousedních zemích.

Vědecká rada přesto nedoporučuje (minimálně ve střednědobém horizontu) náhlý obrat ve prospěch výraznějšího zabývání se dějinami každodennosti, byť tuto zásadní potřebu v předchozích odstavcích vyzdvihla. Podrobná analýza vývoje již 22 let existujícího německého BStU a 13 let fungujícího polského IPN totiž ukazuje, že **prozkoumání témat z každodennosti vyžaduje předchozí vytvoření solidních východisek**. Obě zahraniční instituce se v prvních letech svého působení soustředily na jiné priority (vypracování schematismů, tj. základních přehledů o struktuře a vnitřním fungování represivních složek a jejich vztahu k politickému vedení, biografických slovníků, metodologických příruček k práci s prameny, četných materiálových studií a posléze i syntéz o bezpečnostních složkách, potažmo stranických orgánech, inventarizace a zpřístupnění stěžejních dokumentů). Teprve postupně se předmětem zájmu výrazněji stala i témata z každodennosti.

Základy, o které se lze v současné době opřít v Česku, nejsou zatím srovnatelné s těmi, které mají v sousedním Německu a Polsku. Četné principiální poznatky ještě zkrátka a dobře nejsou k dispozici. Již výše jsme v této zprávě poukázali na zásadně odlišné předpoklady, které má ÚSTR i z hlediska rozpočtu a personálu. **Vědecká rada proto naléhavě doporučuje, aby se nejdříve systematicky pracovalo na vytvoření nezbytných východisek, přičemž by se však neměly pouštět ze zřetele shora diskutované přesahy do každodennosti jako jeden z budoucích stěžejních pilířů ústavního zkoumání a dokumentování.** Do doby, kdy musí platit jiné priority, je nicméně představitelné, že by se v Ústavu řešil jistý počet projektů o každodennosti, nejlépe v kooperaci s jinými domácími či zahraničními institucemi, které na tomto úseku již disponují bohatými zkušenostmi.

Nadále by se však měla důsledně sledovat zákonem určená tematická – a do jisté míry i heuristicky (ABS) daná – specializace Ústavu. Jinak hrozí, že Ústav ztratí svoji identitu, a to by mohl být – podle slov jednoho člena Vědecké rady – „začátek konce ÚSTR“. **Proto by nějaké bezbřehé zabíhání do všech sfér každodennosti – tj. porušení zásady, že vždy má jít o fungování režimu, resp. jeho genezi, nikoliv obecně o „život v něm“ – rozhodně nebylo na místě.**⁶⁰ Kromě toho, že by takové zaměření postrádalo oporu v zákoně, je třeba brát v potaz i to, že v Česku již existují jiné výzkumné instituce, které se této šířeji pojaté každodennosti za nacistické okupace a hlavně za komunistické diktatury věnují dlouhodobě a na vysoké úrovni (zejména ÚSD).

⁵⁹ V pokusu zabránit idealizaci komunistického režimu polský IPN např. nedávno vydal popularizační knížku MUSIAŁ, Filip – SZAREK, Jarosław (red.): PRL – „normalny” kraj. Kraków 2012.

⁶⁰ Nemůže být zamlčeno, že ve Vědecké radě jsou zastoupeny i názory, které se přimlouvají za zkoumání mnohem širšího spektra prvků každodennosti (např. nákup, volný čas, doprava, bydlení, témata z tzv. biopolitiky jako státní řízení porodnosti a porodnictví atd.).

4. Potřeba stanovení strategických priorit

Popsaná živá diskuze mezi členy Vědecké rady o dalším tematickém směřování činnosti Ústavu probíhala v kontextu obecného uznání faktu, že sevřenější koncepce zatím zřejmě chybí. Dosavadní výstupy Ústavu jsou tematicky značně roztržštěné až nekonzistentní. V řadě případů jsou nejspíše dány individuálními badatelskými zájmy jednotlivých pracovníků. Z přístupných materiálů nelze získat dojem, že by předchozími vedeními Ústavu byla někdy v minulosti vypracována dlouhodoběji platná stringentní vize priorit ve zpracování témat. Takový dokument není Vědecké radě znám. Závěr zní, že formulování takového koncepčního dokumentu, který by byl závazný na delší dobu a který by jasně stanovil priority, patří k nejnaléhavějším, dosud zřejmě zanedbávaným úkolům.

Vědecká rada je ochotna se do řešení tohoto úkolu zapojit. Svoji interní diskusi, jejíž hlavní body jsou popsány na předchozích stránkách, považuje teprve za první stupeň delšího procesu, který má vyústit ve stanovení priorit pro práci Ústavu. Na jednom ze svých příštích zasedání hodlá Vědecká rada diskutovat o tzv. Katalogu, který v současnosti připravuje její předseda. Katalog je soupisem tematických těžišť, v jejichž rámci se uvádí konkrétní dílčí témata. U jednotlivých témat jsou zmíněny možné formy jejich zpracování (monografie, memoáry, edice pramenů, dílčí studie, slovník, metodická příručka, bibliografie, výstava, rozhovory s pamětníky, vzdělávací DVD, dokumentární film atd.). Vznikající hrubá verze Katalogu má k dnešnímu dni 30 stran, přičemž jde nejenom o různá témata týkající se každodennosti (v kontextu fungování diktátorských režimů) či nástupu diktátorských režimů, ale především o taková, která spadají do rámce dosavadní tematické orientace Ústavu (dokumentace obětí, podoby perzekuce, odboj a odpor, nositelé moci, vnitřní fungování režimů, bezpečnostní složky a jejich vztah k obyvatelstvu, mezinárodní kontext a srovnání). Při vypracování Katalogu se systematicky čerpá i ze zkušeností zahraničních partnerských ústavů, zejména těch, které existují mnohem déle než ÚSTR. Shromažďují se rovněž podněty zaměstnanců, pochopitelně také samotných členů Vědecké rady,⁶¹ a zohledňují se i návrhy nových projektů, které Ústavu docházejí od různých externistů. U všech navržených témat bude předběžně posouzena dosavadní úroveň zpracování. Vědecká rada sice může dávat vedení Ústavu jistá doporučení, která témata považuje za zvlášť naléhavá, konečné rozhodnutí však nebude na ní.

Vypracování Katalogu chápe Vědecká rada jako druhý krok na cestě ke stanovení priorit. Katalog pouze zinventarizuje, a to v maximálně strukturalizované podobě, možnosti, čím by se Ústav mohl v krátkodobé, střednědobé a dlouhodobé perspektivě zabývat. Rozhodnutí o prioritách a konkrétních tématech jakož i o podobě jejich zpracování bude třetím krokem. Vědecká rada předpokládá, že po jmenování ředitele Ústavu v rámci vypsaného výběrového řízení bude vedení ještě během roku 2014 věnovat schválení dokumentu o strategických prioritách Ústavu náležitou pozornost.

⁶¹ Již v minulých letech jmenovali členové Vědecké rady mnohem více konkrétních témat, než kolik jich obsahuje shrnutí v kapitole III. 4.